

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-110>

УДК 373.2.16:177

Антипін Є.Б., Ломаченко Н.І.
Київський університет імені Бориса Грінченка

ПОЛІКУЛЬТУРНЕ ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ В ОРГАНІЗОВАНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. В статті представлено теоретичні узагальнення питання організації полікультурного середовища в закладі дошкільної освіти. Розкриваються основні характерологічні особливості полікультурного виховання дитини дошкільного віку, яка взаємодіє з представниками інших національностей та соціалізується в полікультурному просторі. Розглядається поняття «толерантність» як базова якість особистості дошкільника, яка найкраще формується саме в організованому полікультурному середовищі. З'ясовано внесок вітчизняних та зарубіжних вчених у проблему організації полікультурного виховного середовища. Представлено огляд нормативних документів, щодо особливостей полікультурного виховання дитини дошкільного віку. Статтю висвітлено на основі змін суспільних запитів та нормативного забезпечення освіти.

Ключові слова: полікультурне середовище, полікультурне виховання, полікультурна особистість, діти дошкільного віку, толерантність.

Antypin Eugen, Lomachenko Nataliia
Borys Grinchenko Kyiv University

MULTICULTURAL EDUCATION OF PRESCHOOLERS IN THE ORGANIZED ENVIRONMENT OF THE PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTION

Summary. The article is aimed at studying the theoretical foundations of organizing a multicultural environment in a preschool education institution. It has been found that for forming a multicultural personality, it is necessary to create favorable conditions, namely the multicultural environment in the kindergarten. This will allow the child to develop, socialize, communicate and interact with children of other nationalities, and to engage in dialogue. Children will be able to show tolerance, kindness and respect for other cultures. Children are different, nationalities are also different. But there must be something in common that unites them. For example, they all learn and speak a common language and have common activities. It is also obvious that children notice differences in cultures and should treat it with understanding. This means that we need to form such basic quality of preschooler personality as tolerance. It is important to focus on the similarities of cultures, what do they have common there. This will teach them to be one whole and at the same time each one is special. We also considered the problem of raising preschool children in an organized multicultural environment in the context of regulatory documents and educational programs. After all, they are the basis of educational activities of pre-school institutions, which is a benchmark for pedagogical workers. The normative documents outline certain features of the multicultural upbringing of preschoolers that the child should know about other cultures and nationalities. From this it follows that the teacher should give the children basic knowledge of other cultures of the world so that they may have an understanding of other nationalities and treat them with respect. It is also very important for children to develop an interest in communicating and learning about each other's cultural characteristics. This will help them in the future to be open to communicating and building dialogue with people of other nationalities. The article argues for the importance of educating a multicultural personality in an organized environment. It is revealed that multicultural education contributes to the formation of important qualities of a preschooler's personality for his further interaction with representatives of other nationalities and cultures. Therefore, educating preschoolers in a multicultural environment should facilitate their intercultural interaction and communication with each other.

Keywords: multicultural environment, multicultural education, multicultural personality, preschoolers, tolerance.

Постановка проблеми. Сучасні зміни ціннісних систем багатьох країн та глобальні виклики суспільства мають великий вплив на освітню систему, створюючи необхідність формування єдиного освітнього простору, що є актуальним на сьогодні. Звернення до проблеми полікультурного виховання дошкільників в організованому середовищі закладу дошкільної освіти викликано сучасною практикою дошкільної освіти, що свідчить про те, що в закладах дошкільної освіти виховуються і взаємодіють діти різних національностей. Зв'язок освіти та культури різних народів формує сучасний полікультурний простір для дітей дошкільного віку.

Створення полікультурного середовища в закладі дошкільної освіти є основною та необхідною умовою для формування полікультурної особистості. Так як, саме в дошкільному віці починається соціалізація дитини. Вона вчиться спілкуватися, взаємодіяти з однолітками, дітьми інших національностей, що сприяє набуттю досвіду життя в соціумі з різними людьми. Це формує культуру поведінки, визнання своєї національності серед інших національностей, їх сприйняття, бажання взаємодіяти з ними, прояв толерантності, доброзичливості та поваги до інших культур. Ця проблема є актуальною, тому що в кожній країні, так само як і в нашій, є пред-

ставники різних національностей, що слугують створенню полікультурного середовища в дитячих садках. Ось чому полікультурне виховання має починатися ще з дошкільного дитинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В межах нашого дослідження ми розглядали поняття «полікультурне середовище» з різних сторін, а саме: сукупність всіх умов життєдіяльності (В. Борисов); соціальний простір (О. Грива); частина освітнього середовища (Н. Романенко) [2; 5; 17]. Теоретико-методологічні аспекти полікультурної освіти особистості досліджують Р. Агадуллін, В. Бойченко, В. Болгаріна, С. Гончаренко, М. Красовицький, І. Лощенкова, Ю. Мальований, А. Солодка та ін., місце полікультурного виховання як соціокультурного феномена в сучасній парадигмі освіти України вивчають І. Бех, А. Бойко, І. Бондаренко, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін. [7, с. 193].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зауважимо, що полікультурне середовище є передумовою полікультурного виховання, що є новим напрямом діяльності педагога в міжнародних дитячих садках. Це говорить про те, що він не має обмежуватися загальним розвитком дітей дошкільного віку, а сприяти міжкультурній взаємодії та спілкуванню дітей, навчанню їх певних культурних особливостей інших народів та виховання толерантного ставлення один до одного.

Мета статті. Висвітлити теоретичні основи організації полікультурного середовища в закладі дошкільної освіти, охарактеризувати полікультурне виховання дітей дошкільного віку в умовах євроінтеграції, простежити проблему полікультурного середовища в нормативно-правових документах та освітніх програмах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що полікультурність як внутрішнього, так і зовнішнього суспільного середовища вимагає від кожного громадянина нашої країни здатності до міжетнічної і міжкультурної комунікації та толерантного ставлення до культурних цінностей інших народів. Тому дедалі гостріше постає необхідність підготовки підростаючого покоління до життя в культурно гетерогенному і мінливому світі [10, с. 29]. Ось чому, в основі освітньої стратегії повинно стати пізнання специфіки оточуючого середовища і передбачення різних варіантів її розвитку з метою врахування і оптимізації використання різних компонентів в процесі формування підростаючого покоління [6, с. 203]. В нашому випадку, йде мова про полікультурне середовище, яке створюється в садках при наявності представників різних національностей та культур.

Означена проблема існує як в теоретико-практичній площині так і в площині нормативно-правового забезпечення, що слугує орієнтиром для педагогічних працівників щодо організації освітньої діяльності закладів дошкільної освіти. Ключовим в аспекті представленої проблеми є Закон України «Про дошкільну освіту». У статті 7 цього документу зазначені завдання дошкільної освіти, які включають в себе цінності полікультурного виховання, а саме: виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної

мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля. Також в цьому законі (стаття 9) йде мова про рівність права громадян України на здобуття дошкільної освіти у закладах дошкільної освіти незалежно від різноманітних ознак [14].

В Законі України «Про охорону дитинства» згадується про підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами, що є важливим в контексті полікультурного виховання дошкільників [15].

В статті 29 Конвенції про права дитини визначено те, що освіта дитини має бути спрямована на виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної; а також підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення, що говорить про необхідність виховання не тільки національних цінностей рідної країни, а й поваги до цінностей країн інших національностей [9].

У Державній національній програмі «Освіта» (Україна (XXI ст.)) йдеться про те, що суспільне виховання покликане продовжувати повноцінний і всебічний розвиток дитини на засадах національної культури і духовності з урахуванням різноманітності національного складу та регіональних умов України. Воно доповнює родинне виховання і здійснюється у дошкільних виховних закладах, що підтверджує актуальність та важливість здійснення полікультурного виховання починаючи з дошкільного віку [13].

Аналіз нормативно-правових документів дозволив виокремити, також, державний стандарт дошкільної освіти України – Базовий компонент дошкільної освіти. Стосовно полікультурного виховання в стандарті сказано, що дитина орієнтується в тому, що кожна країна має свою територію, на якій проживають люди з різним кольором шкіри, волосся, розрізом очей тощо. Вони мають свою культуру, звичаї, мову. Розуміє, що всі народи світу прагнуть миру й щасливого життя [1]. Це якраз ті базові знання, які має дати дітям педагог, виховуючи в них толерантність, що є ключовою якістю у формуванні полікультурної особистості. З цього приводу, чудовими помічниками вихователю стають освітні програми «Дитина» та «Впевнений старт», в яких висвітлені завдання з полікультурного виховання на шостому – сьомому роках життя дитини.

Однією з магістральних педагогічних цілей визначається виховання особистості, здатної до ефективної життєдіяльності в полікультурному середовищі, яка зберігає свою соціально-культурну ідентичність, яка володіє почуттям розуміння і поваги інших культур, умінням жити в мирі та злагоді з представниками різних національностей, рас, вірувань, яка готова до активної

творчої діяльності в динамічному полікультурному і багатонаціональному середовищі [17, с. 61].

Полікультурне виховання має спиратися на фундаментальний методологічний принцип культуровідповідності, тобто сукупності моделей мислення, символів, цінностей і норм, які свідомо чи підсвідомо формують специфічний спосіб людської діяльності на основі певної ментальності, традицій, правил поведінки, символів, цінностей, освіти тощо. Принцип культуродоцільності передбачає поєднання у полікультурному вихованні потенціалу історії, мови, традицій та звичаїв різних культур, котрі забезпечують духовну єдність, наступність та спадковість поколінь. Реалізація цього принципу означає, що у виховному процесі мають забезпечуватися передумови для формування особистості, вихованої у традиціях рідної культури й водночас відкритої до інших культур, ідей і цінностей [8, с. 117].

Патріотичні та інтернаціональні почуття не з'являються самі собою. Це результат довготривалого виховного впливу на людину, починаючи з раннього віку. Національне й міжнаціональне виховання дітей – дуже складний за своїм характером процес. Він потребує не тільки різноманітних методів, цілеспрямованості, неперервності, а головне – тривалого часу, і починатися повинен із раннього дитинства [12, с. 127]. Так як саме в цьому віці починається соціалізація дітей, їх адаптація в соціумі, відчуття себе його частиною. Вони вчаться спілкуватися, налагоджувати стосунки між собою, домовлятися, цікавитися певними культурними особливостями. У них різні рідні мови, але є спільна мова, яка їх об'єднує у садочку, і за допомогою якої вони вчаться будувати діалог. Важливо в цьому процесі не демонструвати переваги однієї культури над іншою, а пізнавати культуру й традиції різних народів у єдиній парадигмі, акцентуючи на позитивному взаємовпливі й подібності між ними [8, с. 219].

Полікультурне виховання допомагає дітям різних національностей адаптуватися в середовищі, де є представники різних національностей, побудувати міжкультурний діалог, дізнатися мовні, культурні особливості один одного, навчитися бути толерантним до інших – все це всебічно розвиває дитину і готує до дорослого життя, де вона буде продовжувати спілкування та взаємодію з представниками інших культур. Діалог культур як принцип полікультурної освіти (за Л. Ткач) передбачає поважливе ставлення до кожної особистості, так як будь-яка людина неповторна і унікальна. Менеджерам освіти необхідно пам'ятати, що принцип діалогу культур дозволяє адаптувати освітній процес до особливостей особистості і це робить його результативнішим та психологічно комфортним. Адже саме через уведення дітей у ситуацію діалогу з культурою, із самим собою, з однолітками відбувається формування етнічної і громадянської самосвідомості, планетарної свідомості, культури міжнаціонального спілкування, що пов'язане з осмисленням особистістю свого місця у світі, відношенням до рідної культури, усвідомленням себе як суб'єкта етносу, громадянина своєї держави і світу [18, с. 77]. Все це є результатом полікультурного виховання особистості дошкільника. Тому варто виділити основні компоненти виховання дітей

дошкільного віку в умовах освітнього полікультурного середовища. До них входять набуття знань про існування відмінностей у культурах, створення установок на доброзичливе ставлення до іншої особистості, а також на зацікавленість у набутті певного досвіду від спілкування до навчочок розв'язання конфліктів. З цього контексту впливає те, що ключовою якістю особистості дитини дошкільного віку має стати толерантність. Цю якість дошкільника потрібно формувати ще змалечку. Бо саме це є основою спілкування та співпраці дітей різних національностей.

Толерантність і полікультурний освітній простір мають міцний взаємозв'язок, оскільки виховання толерантності відбувається більш успішно саме в полікультурному освітньому просторі, водночас ефективність навчально-виховного процесу в межах полікультурного освітнього простору залежить від прояву толерантності у взаємодії тих, хто навчається [4, с. 231]. На основі цього формуються завдання щодо розвитку навичок та умінь життєдіяльності в полікультурному просторі, тобто вміння встановлювати контакти з представниками інших етносів, вміння спілкуватися, а також пробудження інтересу до того, щоб все більше й більше нового дізнаватися про особливості інших культур, їх звичаї та традиції. Для того, щоб виконати ці завдання, педагог має знатися на особливостях національних звичаїв, культур, традицій, спілкування в різних країнах, особливо в тих, представники яких виховуються в цих закладах дошкільної освіти. Виходить, що діти стають як носіями культурних традицій, в яких вони виховуються, так і учасниками постійної соціокультурної взаємодії, що розвиває в них доброзичливість, сприйняття інших, інтерес до культурних відмінностей [16, с. 7].

Формування толерантних взаємин набуває особливого значення в умовах полікультурного середовища навчальних закладів. На думку Л. Орбан-Лембрик, у ситуаціях міжкультурної взаємодії особливо актуалізується комунікативна толерантність, що розглядається як певний спосіб ставлення співрозмовників одне до одного в процесі спілкування, як репрезентація в комунікативному просторі їх психічних станів, якостей і дій під час обміну інформацією і налагодження взаємодії [11]. Дослідниця має на увазі, що в багатонаціональному середовищі комунікативна толерантність є основою створення ефективних умов для організації роботи, навчання і дозвілля різновікових категорій.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Узагальнюючи вищевикладені думки, можемо сказати, що полікультурне виховання є дуже важливим в сьогоденні. Тому що, в нашій країні є велика кількість представників інших національностей. Відповідно велика кількість дітей іноземців ходять в українські заклади дошкільної освіти, де створюється середовище для полікультурного виховання яке має починатися ще з дошкільного віку, так як саме в цьому віці діти соціалізуються, пізнають різноманітність світу, вчаться спілкуватися та взаємодіяти один з одним, що є значимим для їхнього подальшого життя. Полікультурне виховання грає велику роль у формуванні полікультурної особистості, адже воно сприяє розвитку потрібних навичок

для взаємодії з представниками інших культур. Толерантність, як базову якість особистості педагога має сформулювати в результаті полікультурного виховання. Цьому буде сприяти створення полікультурного середовища в закладі дошкільної освіти та цілеспрямована робота педагога. Будучи толерантними, діти будуть володіти почуттям розуміння і поваги до інших національностей,

жити в мирі та злагоді з ними, при цьому цінувати і не забувати про культуру свого народу.

Перспективою для дослідження може бути практична підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти у сфері полікультурного виховання та створення сприятливого середовища для формування толерантної особистості дошкільника.

Список літератури:

1. Базовий компонент дошкільної освіти: Науковий керівник: А.М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф., д-р пед. наук.; Авт. кол-в: Богуш А.М., Белецька Г.В., Богиніч О.Л., Гавриш Н.В., Долинна О.П., Ільченко Т.С., Коваленко О.В., Лисенко Г.М., Машовець М.А., Низковська О.В., Панасюк Т.В., Піроженко Т.О., Поніманська Т.І., Сідельнікова О.Д., Шевчук А.С., Якименко Л.Ю. Київ: Видавництво, 2012. 26 с.
2. Борисов В. Полікультурне освітнє середовище як об'єкт соціально-педагогічного дослідження. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць* / за заг. ред. проф. В.І. Сипченка. Вип. LVIII. Ч. III. Слов'янськ: СДПУ, 2011. 266 с.
3. Грива О. Оцінка ефективності формування толерантності у дітей і молоді в полікультурному пространстві. *Соціальна педагогіка*. 2005. № 3. С. 8–25.
4. Грива О. Філософсько-освітній зміст поняття «полікультурність». *Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашкевич. Вип. 10. К., 2007. 352 с.
5. Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. В.І. Сипченка. Вип. LVIII. Ч. III. Слов'янськ: СДПУ, 2011. 266 с.
6. Духовність особистості: методологія, теорія і практика: збірник наукових праць / гол. редактор Г.П. Шевченко. Вип. 2(77). Северодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. 300 с.
7. Кендзор П.І. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика): автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2017. 42 с.
8. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. №789-XII / Конвенція ратифікована Постановою ВР від 27 лютого 1991 р.
9. Лук'янчук С. Досвід полікультурного виховання учнів у школах США: рекомендації для вітчизняних освітян. *Порівняльно-педагогічні студії: науково-педагогічний журнал*. 2013. № 2-3. С. 27–35.
10. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі. *Соціальна психологія*. 2008. № 4. С. 73–85.
11. Пріоритетні напрями роботи дошкільної освіти на 2011-2012 навчальний рік: методичний аспект. Вип. 10. Запоріж. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти, комунал. закл. / за наук. ред. К.Л. Крутій. Запоріжжя: ЛПС, 2011. 218 с.
12. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»): Постанова Кабінету Міністрів від 3 листопада 1993 р. № 896.
13. Про дошкільну освіту: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2628-III / *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 49. Ст. 259.
14. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
15. Ришак Н. Формування у старшокласників національних цінностей у процесі проектної діяльності. *Виховання і культура*. 2010. № 4. С. 7–10.
16. Романенко Н.А. Сучасна парадигма створення полікультурного середовища навчального закладу. *Наука і освіта: наук.-практ. журн. Півд. наук. Центру НАПН України*. 2012. № 5 (Педагогіка). С. 61–63.
17. Сакалюк О.О. Процесуально-функціональний компонент готовності менеджерів освіти до професійної діяльності в полікультурному навчальному середовищі. *Наука і освіта: наук.-практ. журн. Півд. наук. Центру АПН України*. 2011. № 7 (Педагогіка). С. 76–79.

References:

1. Bohush, A.M., Bielienska, H.V., Bohinich, O.L., Havrysh, N.V., Dolynna, O.P., Ilchenko, T.S., Kovalenko, O.V., Lysenko, H.M., Mashovets, M.A., Nyzkovska, O.V., Panasiuk, T.V., Pirozhenko, T.O., Ponimanska, T.I., Sidielnikova, O.D., Shevchuk, A.S., & Yakymenko, L.Y. (2012). *Bazovyi komponent doshkilnoi osvity* [Basic component of preschool education]. Kyiv: Vydavnytstvo. (in Ukrainian)
2. Borysov, V. (2011). Polikulturene osvittne seredovyshche yak ob'iekt sotsialno-pedahohichnoho doslidzhennia [Multicultural educational environment as an object of social and pedagogical research]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu*, vol. LVIII, no. 3, p. 266. (in Ukrainian)
3. Hryva, O. (2005). Ocenka effektivnosti formirovaniya tolerantnosti u detej i molodezhi v polikulturenom prostranstve [Assessing the effectiveness of tolerance in children and youth in a multicultural space]. *Social pedagogy*, no. 3, pp. 8–25. (in Russian)
4. Hryva, O. (2007). Filozofsko-osvitnii zmist poniattia «polikulturenist» [Philosophical and educational content of the concept of "multiculturalism"]. *Gileia (naukovi visnyk) [Gileia (scientific bulletin)]*, vol. 10, 352 p. (in Ukrainian)
5. Sypchenko, V.I. (ed.) (2011). *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* [Humanization of the educational process]. Slavyansk: SDPU, 266 p. (in Ukrainian)
6. Shevchenko, H.P. (ed.) (2017). *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka* [Personality spirituality: methodology, theory and practice]. Severodonetsk: Publishing House of V. Dali National University, 300 p. (in Ukrainian)
7. Kendzor, P.I. (2017). *Polikulturene vykhovannia uchniv u systemi diialnosti zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu (teoriia i metodyka)* [Multicultural upbringing of students in the system of activity of a comprehensive educational institution (theory and methodology)] (PhD Thesis), Kyiv. (in Ukrainian)
8. Konventsiia pro prava dytyny vid 20 lystopada 1989 r. № 789-KhII / *Konventsiia ratyfikovana Postanovoiu VR vid 27 liutoho 1991 r.* (in Ukrainian)

9. Lukianchuk, S. (2013). Dosvid polikulturnoho vykhovannia uchniv u shkolakh SShA : rekomendatsii dlia vitchyznianskykh osvitan [Experiences of multicultural upbringing of students in US schools: recommendations for native educators]. *Comparative-pedagogical studios : scientific-pedagogical journal*, no. 2–3, pp. 27–35. (in Ukrainian)
10. Orban-Lembryk, L. (2008). Tolerantnist yak osnova adekvatnykh vzaiemyn u polikulturnomu sviti [Tolerance as the basis for adequate relationships in a multicultural world]. *Social psychology*, no. 4, pp. 73–85. (in Ukrainian)
11. Krutii, K.L. (ed.) (2011). Priorytetni napriamy roboty doshkilnoi osvity na 2011-2012 navchalnyi rik: metodychnyi aspekt [Priority Areas of Preschool Education for the 2011-2012 Academic Year: Methodical Aspect]. Zaporizhzhia, 218 p. (in Ukrainian)
12. Pro Derzhavnu nacionalnu programu «Osvita» («Ukrayina XXI stolittya») : Postanova Kabinetu Ministriv [On the State National Program "Education" ("Ukraine of the 21st Century") : Resolution № 896 of the Cabinet of Ministers] vid 3 lystopada 1993 r. № 896. (in Ukrainian)
13. Pro doshkilnu osvitu : Zakon Ukrayiny [On preschool education : The Law of Ukraine] vid 11 lypnya 2001 r. № 2628-III / Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2001. № 49. St. 259. (in Ukrainian)
14. Pro oxoronu dytynstva : Zakon Ukrayiny [On the protection of childhood : The Law of Ukraine] vid 26 kvitnya 2001 r. # 2402-III / Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2001. № 30. St. 142. (in Ukrainian)
15. Ryshchak, N. (2010). Formuvannia u starshoklasnykiv natsionalnykh tsinnosti u protsesi proektnoi diialnosti [Formation of national values of senior students in the process of project activity]. *Education and culture*, no. 4, pp. 7–10. (in Ukrainian)
16. Romanenko, N.A. (2012). Suchasna paradyhma stvorennia polikulturnoho seredovyscha navchalnoho zakladu [The modern paradigm of creating a multicultural environment of an educational institution]. *Science and education : a scientific and practical journal of the Southern Scientific Center of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, no. 5, pp. 61–63. (in Ukrainian)
17. Sakaliuk, O.O. (2011). Protsesualno-funktsionalnyi komponent hotovnosti menedzheriv osvity do profesiinoi diialnosti v polikulturnomu navchalnomu seredovyschi [Process-functional component of education managers' readiness for professional activity in a multicultural learning environment]. *Science and education : a scientific and practical journal of the Southern Scientific Center of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, no. 7, pp. 76–79. (in Ukrainian)